

Türkçenin Diğer Türk Dil ve Lehçeleriyle Olan İlişkilerine Kısa bir Göz Atış*

Zuhal K. Ölmez - Mehmet Ölmez

0. Giriş	3. Sözcük bilgisi ve Anlambilimi
1. Sesbilgisi	4. Alfabe
2. Yapıbilgisi	5. Sonuç

0. Giriş

Önce Türk dil ve lehçelerinin adını açık hale getirmek istiyoruz. Şu an esas olarak Anadolu ve Trakya'da konuşulan söz konusu Türkçeyi *Türkiye Türkçesi* olarak adlandırdığımızda diğerlerini nasıl adlandıracağız türünden bir soru sormamız gerekiyor. Kısacası bizim konuştuğumuz dile *Türkiye Türkçesi* adını verir isek diğer Türk kökenli halkların diline ne ad vereceğiz: Tataristan Türkçesi, Yakutistan Türkçesi, Kırgızistan Türkçesi veya Kazakistan Türkçesi mi? Bu soruyu sormamızın nedeni, Türkiye gibi coğrafi/siyasî bir adın karşılığının Tataristan, Kırgızistan vb. olması ve *Türkiye Türkçesi*'nin karşılığının da benzer şekilde Kazakistan Türkçesi, Kırgızistan Türkçesi olmasıdır.

Başlık itibarıyla oldukça kapsamlı bir konuyu içeren konuşmamızı daha fazla uzatmamak için söz konusu dillerin adlandırılması veya bununla ilgili tartışmalara girmeyip konuya ait çalışmalara bakılmasını salık vereceğiz.¹ En iyi çözüm yolu olarak burada ilgili her dil ve lehçeyi kendi konuşurlarının adlandırmasıyla anmak olduğunu düşünüyoruz: Kırgızca, Tuvaca, Kazakça gibi. Anadolu'da konuşulan

* Bu yazıda Türkbilimi çevrelerinde yaygın olarak kullanılan yazıçevrimi işaretleri yerine, Türk okuyucularınca daha rahat anlaşılabilen şu işaretler kullanılmıştır: ä = ĩ (kısa bir ı), š = ş (Çuvaşça için), ŋ = ñ, ä = e, e = ë, x = h; AT = Ana Türkçe, ET = Eski Türkçe

¹ Talat Tekin, "Türk Dilleri Ailesi: I", *Türk Dili*, Cilt 37, Sayı 318: 173-183; "Türk Dilleri Ailesi: II", *Genel Dilbilim Dergisi*, Cilt 2, Sayı 7-8, Ankara 1980: 72-85; "Eski ve Yanlış Bir Dil Anlayışı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 52, Nisan 1988: 35-40.

Oğuzca ile diğer Türk dil ve lehçeleri arasındaki ayrımın belirginleştirilmesi kaygısıyla konulmuş olan (veya öyle olduğunu sandığımız) bu terimin, 'Türkiye Türkçesi'nin yerine biz burada 'Türkçe'yi kullanacağız.

Konumuza diğer Türk halklarıyla daha özgürce ilişkilerin kurulmaya başlandığı 1990'dan veya Türkiye Cumhuriyetinin, Sovyetler Birliğinin kuruluş yılları olan 1923'ten, 1917'den başlamak sanırsınız eksik olur. Bu nedenle biz de en eski Türkçe metinlerden giriş yapmak istiyoruz.

Bütünlüklü en eski Türkçe metin bilindiği gibi Orhon Yazıtlarıdır. Daha yazıtlar döneminde küçük dil farklılıkları görüyoruz. Basit bir örnekle bugün hemen hemen tüm Türk dillerinde *m-* ile başlayan 1. kişi adılı Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında hemen her zaman *men* iken Tunyukuk yazıtında *b-* ile *ben* şeklindedir.² Tun. *baña, bañaru, ben, beniñ, beñgü, biñ, buñ*, vb. BK, KT *maña, men, meniñ*. BK ve KT yazıtlarında seyrek de olsa söz konusu sözcüklerin *b-*'li şekillerinin, Tunyukuk'ta da *m-*'li *men* şeklinin olduğunu belirtelim. Bugün bu iki yazıt grubu, Kül Tegin ile Bilge Kağan yazıtları Orhon ırmağı yakınlarında yer alırken Tunyukuk yazıtı bunlara 300 km. uzaklıkta Ulaan-Baatar yakınlarında Bayın Tsokto'da yer alır. Coğrafi özellik, hemen çoğu zaman olduğu gibi geçmişte de dil açısından kimi ayrılıkları gündeme getiriyor. Köktürklerle aynı dönemde yaşayan diğer Türk boylarının dilleri o dönemde acaba nasıldı? Bu konuda şimdilik elimizde fazla malzeme yok. Ancak şunu biliyoruz Köktürk alfabesinde *e* ünlüsü için tek bir harf yer alırken, kapsam olarak daha küçük metinleri içeren Yenisey yazıtları en az iki ayrı *e* sesini gösterebilecek yetkinliktedir. Tıpkı bugünkü Azerî alfabesinde olduğu gibi. Ama en azından bugünkü Çuvaşların ataları veya yakın akrabaları olan Volga Bulgarları ve Köktürklerin çağdaşı diyebileceğimiz Tuna Bulgarları elimizdeki verilere göre biraz farklı bir dil konuşmuş olsalar gerek. Türkçe *kız, üç, beş*; VB *hır, veç, biyel-im*; TB *şigor* 'sığır', *tañra* 'tanrı', *dilom* 'yılan', *veçem* 'üçüncü' vb.³

Türk dil ve lehçelerinin birbirleri ile ilişkilerini, ses, anlambilimi, sözcükleri gibi konularda ilk kez ortaya koyan büyük dilci ve sözlükçümüz Kaşgarlı Mahmut'tur. KM bizim için, o dönem yazılı kaynakları olmayan lehçelerin gerçekte çeşitli farklılıklar içerdiklerini, daha en başta Oğuzcanın çeşitli özellikleriyle kendisini diğer Türk lehçelerinden ayırdığını göstermiştir: Türkler *kayu* 'hangi', Argular *kanu*; Türkler *koyun*, Argular *kon*; Türkler *men bardum*, Oğuzlar *ben bardum*; Türkler

² Bu konuda bkz. Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington 1968; Even Hovdhauge, "The Relationship Between the two Orkhon Inscriptions", *Acta Orientalica Copenhagen*, 36 (1974): 55-82

³ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara 1987; aynı yazar, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK, Ankara 1988.

yelkin, Oğuzlar, Kıpçaklar elkin vb.

Özellikle 13-14. yüzyıldan itibaren birden fazla yazı dili görülür. Bir tarafta Oğuzcanın batı kolunun temsilcisi EAT ve devamı Osmanlıca, öte yandan da Karahanlıcanın devamı Harezmsce ve onun devamı sayılabilecek Çağatayca. Kısacası daha o yıllarda en az iki yazı dili vardı. Bu iki büyük dil grubunun yanısıra Deşt-i Kıpçak'ta da Volga Bulgarcasıyla yazılıyordu. Aslında 14. yüzyıl için Uygurcadan da söz edebiliriz (1350: *Totenbuch*, Zieme-Kara 1978, *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*, Ş. Tekin 1980 vb.). Devam eden yıllarda, 15. yüzyıldan itibaren iki yazı dili 1900'lü yıllara değin gelir. Batıda çeşitli dönemlerde Osmanlıca veya Türkçe adıyla, doğuda Çağatayca adıyla. Doğuda Çağatayca, İslam kültür çevresine ait hemen çoğu Türk dil ve lehçesinin aydınlarınca, Kazaklarca, Özbeklerce ortak dil olarak kullanılmışsa da Azerî ve Tatarca bu çerçevenin dışında kalmışlardır. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerî ve Kazanlı Tatar aydınları, hatta kimi Kazak aydınları kendi konuşma dilleriyle yazar olmuşlardır (Azerbaycan'da *Ekinçi* gazetesi, Mirza Fethali Ahundzade vb.). İslam kültür çevresi dışında kalan irili ufaklı dil ve lehçelerse 1917 Ekim devrimine kadar 'alfabe'siz kalmışlardır. Tabii devrim öncesi bu dil ve lehçelerden çeşitli araştırmacılarca, misyonerlerce kendi belirledikleri alfabelere göre dil malzemeleri toplanmıştır. Biz burada 20. yüzyıl itibarıyla, ağırlıklı olarak yazı dili olan dil ve lehçeler arasındaki ses, yapı, sözvarlığı, anlam, sözdizimi ilişkilerine ve dilin yazıda gösterimi olan alfabe konusuna, sorununa da kısaca değineceğiz.

1. Sesbilgisi

1.1. Ünlüler:

a: *a* ünlüsü Türk dil ve lehçelerinin hemen tümünde, bir-iki örnek dışında *a* olarak görülür: *a* ünlüsünün en çok değişime uğradığı dil Çuvaşcadır:

GT ayt- 'sormak'	=	Çuv. ıyt-
bak-	=	pǎh-
bar- 'gitmek'	=	pǎr- 'dönmek'
balık	=	pulǐ
bar 'var'	=	pur
bas-	=	pus-
baş	=	puş
ağız	=	şıvar vb.

a'nın kimi sözcüklerde değişmeye uğradığı dillerden ikisi de Yakutça ve Tuvacadır. Tabii bu dillerdeki değişmeler *a*'lı tüm sözcüklere yansımamıştır. Bu değişim/gelişim sınırlı sayıda sözcükte kalmıştır.

GT	kanat	=	Yak. kınat
	yat-	=	sıt- (Dolganca hıt-), Tuv. çıt-
	at-	=	ıt- 'ateş etmek'
	yañak	=	Dolg. hıñāk
	kayna-	=	Dolg. kıyna(r)-
ET	adut, GT avuç	=	Yak., Dolg. ıtıs
Tü.	yarış-	=	Dolg. hırsı 'koşu, yarış'

Yakutça ve Çuvaşça dışında *a*'nın küçük söyleniş farklarıyla çoğunlukla aynı olduğunu görüyoruz. Tabii Özbekçede kimi sözcüklerde biraz *o*'ya yakın yuvarlaklaşmış bir *a* (â) olarak görüyoruz: *bâsim* (= basım) 'basınç', *bâş* (= baş) 'baş'.

Bunların dışında *a* ile ilgili önemli bir nokta da *a*'nın Türkmence, Yakutça ve Halaçça gibi Türk dillerinde anlam ayırt edici bir özelliğe sahip olan uzun şekilleridir.⁴

Yak.	Trkm. Hal.	Tü.	
āra	āra	hā ^a ra	ara
ās-	āş-	ā ^a ş-	aş- ‘aşmak, geçmek’
āt	āt	ā ^a t	ad ‘ad, isim’
hār	gār	kā ^a r	kar
tās	dāş	tā ^a ş	taş

Yeni Uygurcada *i* ünlüsünden önce *e* olduğunu görürüz: *eçil*- 'açılmak', *egir* 'ağır', *egiz* 'ağız', *eliş*- 'alışmak', *baş* 'baş, kafa', ancak *i*'li bir ek aldığında *beş-i* 'başı' vb.

e: *e* ünlüsü daha başlangıçta yazımda ikilik gösterir. Bugün Eski Türkçedeki iki farklı *e*'den gelen *e* sesleri düzenli olarak bugün yalnız Azerî alfabesinde gösterilir.

En aykırı örnekleri yine Çuvaşçada görürüz:

Çuv. ak-	=	Tü. ek-
akka	=	eke 'büyük kız kardeş'
alī	=	el (< elig)
alīk 'kapı'	=	eşik
allī	=	elli < elig '50'
kas-	=	kes-
kaş-	=	geç- vb.

⁴ Bu konuda bkz. Tâlat Tekin, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi yayınları, Ankara 1975; Gerhard Doerfer, *Khaladj Materials*. Bloomington 1971.

Yazımda birden fazla *e* bulundurmakla birlikte, hemen çoğu Türk dilindeki *e* bazı küçük söyleyiş farklılıklarıyla birlikte, yakın seslerdir. Bugün Eski Türkçeden gelen iki ayrı *e*'nin yazıma ve anlama yansıyan en iyi örnekleri Azerîcededir:

Az.	bəl	=	bel
	vər-	=	ver-
	ən	=	en
	ət-	=	et-
	gēce	=	gece vb. ⁵

Eski Türkçe iki ayrı *e*'den gelen sesler bugünkü Türk dillerinde ya *i* ya da *e* olarak görülmektedir. Tabii bu konuda bir tutarlılık sözkonusu, kapalı *e* olarak adlandırdığımız *e* çoğunlukla *i* olarak, normal söylenişe sahip *e* de *e* olarak kullanılmaktadır. Oysa bu durum bizim konuştuğumuz Anadolu Türkçesinde tam bir tutarlılık sergilememekte, karışık bir görünüm sunmaktadır: örneğin kapalı *e* ile olması gereken *in-* (en-), *il* 'şehir', *git-*, *iv-* sözcükleri *i* ile söylenirken kimi örnekler *e* ile söylenir: *beş*, *bel*, *ver-*, *beşik*, *gece*, gibi. Diğer Türk dilleri ise bu konuda daha tutarlıdır: *bir-* vermek', *biş*, *kiçe* gibi.

Ünlüler konusu daha uzatılabilir. Ancak biz son olarak Yakutça, Tatarca ve Başkurtçanın özelliklerine değinmek istiyoruz. Yakutçada Ana Türkçeden gelen uzun *ē* ve *ō* ünlüleri ikizleşirler: *bies* (< **bēš* '5'), *bier-* (< **bēr-* 'vermek'), *kiehe* (< **kēče* 'gece'), *sie-* (< **yē-* 'yemek'), *küöh* (< **kōk* 'gök'), *küöl* (< **kōl* 'göl'), *tüört* (< **tōrt*), *tüös* (< **tōz* 'esas').

Tatarca ve Başkurtçada ise *i*'ler kısa bir *e*, *u/ü*'ler de kısa bir *o/ö* ünlüsüne dönüşürler, asıl *e* ve *o/ö* ünlüleri ise bu gelişimin tersini izleyip *i* ve *u/ü* olurlar, bu değişimi Tatarcadan bir-iki örnekle gösterebiliriz:

Tat	bel-	=	GT bil-	Tat	ker-	=	GT kir- 'girmek'
	boz	=	buz		iz-	=	ez-
	bor-	=	bur-		ille	=	elig '50'
	borın	=	burun		is-	=	es-
	bol-	=	bul- 'olmak'		it	=	et
	bot	=	but		ilt-	=	elt- 'iletmek'

⁵ Bu konuda bkz. Emine Y. Ceylan, "Ana Türkçede Kapalı *e* Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları* (1)1991: 151-165.

yot-	=	yut-	yöz	=	yüz 'yüz, çehre'
toman	=	tuman 'duman'	böten	=	bütün
toy-	=	tuy- 'duymak'	dönya	=	dünyā < Ar.
tot-	=	tut-	bül-	=	böl-
tul-	=	tol- 'dolmak'	bül-	=	böl-
tuñ	=	toñ 'don, donmuş'	tön	=	tün 'gece' (= Tü. dün)

1.2. Ünsüzler

Ünsüzlere de kısaca başlıklarıyla değinecek olursak, Türkçede, Eski Türkçe döneminde var olan ünsüzler şöyledir: b, ç, d, g, k, l, m, n, ñ, ñ p, r, s, ş, t, y, z. Bunlardan d, g, l, m, n, ñ, ñ p, r, ş, z ünsüzleri sözbaşında görülmezler, sadece söz içinde ve söz sonunda görülürler.

b ünsüzü hemen Türk dillerinin tümünde başta *b-* olarak görülür, *baş*, *boş*, *boya*, *büyük* gibi. Azerî ve Anadolu sahasında ise (Gagauz dahil) *bol-*, eylemindeki *b-* düşüp *ol-*; *bar*, *bar-*, *ber-* eylemlerinde de *v-* olurken (*var*, *var-*, *ver-*) diğerlerinde bu durum çoğunlukla korunur. Tü. ve Az. sözcüklerin kimisinde *p-* olur: Tü. *pişir-*, *parmak*, *pars*, *pusu*, *pire*; Az. *pozmag*, *pusmag* vb. Sarı Uygurcada ise ET *b-* ünsüzü *m-*, *p-* ve *v-* olmak üzere üç ayrı ünsüzle gösterilir: *pız* 'biz', *peri* 'beri', *pit-* 'bitmek', *pırınço* 'önceki (burunkı)', *par-* 'varmak, gitmek', *puka* 'boğa', *pağır* 'karaciğer', *paka* 'kurbağa', *mıla* 'çocuk, bala' (Kaşgarlı *bala*), *min-* 'binmek', *var* 'var', *var-* 'varmak', *ver-* 'vermek', *vol-* 'olmak'. Çuvaşça ve Hakasçada söz başı *b-* ünsüzü kurallı olarak *p-* olur: Hak. *paşha* 'başka', *paza* 'sonra (< basa)', *pazaḥ* 'başak', *pözik* 'büyük' vb. Türkçe dışındaki çoğu Türk dilinde *b-* ünsüzünün *-n*, *-ñ* komşuluğunda *m*'ye dönüştüğünü görüyoruz: *ben* > *men*, *bin* => *mîn*, *mîñ*, *beniz* => *meñiz*, *burun* > *murun* 'ön, önce'; bu yönüyle Türkçe diğer Türk dillerinin tümünden daha eskicil bir özellik sergiliyor.

Söz içi ve sonunda ise ET'den gelen *b* sesleri *v* olur: *ev*, *av*, *tavar* ~ *davar*, *sav*, *evirmek*, *yalvarmak* vb.

Oğuz grubu ile diğer Türk dilleri arasında farklılık gösteren bir başka ses ise *k-*'dir: ön ünlülerin, yani *e*, *i*, *ü*, *ö* ünlülerinin yanında bu *k-* sesi çoğunlukla *g-*'ye dönüşmüştür: *gel-*, *gör-*, *gir-*, *göl-*, *güy-*, *güzel*, *gez-* gibi, Anadolu'da ise bu gelişme daha da yaygındır: *gendi*, *gişi*, *geçi* vb. Diğer Türk dillerinde ise bu örnekler hemen hemen daima *k-* ile. Kalın ünlülerin komşuluğunda ise *k-* ünsüzleri diğer Türk dilleri ile uyumluluk gösterir: *kalın*, *koş-*, *kul*, *kulak*, *kısa* gibi. Oysa diğer iki büyük Oğuz dili bu konuda Anadolu Oğuzcası ile uyuşmaz, bu dillerde *a*, *ı*, *u*, *o* ünlülerinin komşuluğunda da *k-* > *g-* olur, ıpkı çoğu Anadolu ağzında olduğu gibi: *gapı*, *gol*, *guş*,vb.

Diğer dillerle aramızdaki bir başka ses farkı da, yazıda ve söyleyişte bizde ve Azerîde (Çuvaş, Gagauz dahil) *n* ünsüzü yer almazken, diğerlerinin çoğunda bu sesin görülmesidir: Tü., Az. *bin/min* diğerleri *miñ/muñ*; Tü. *bana*, diğ. *maña*, Tü. *son*, diğ. *soñ* vb.

Türkçe ile diğer Türk dilleri arasındaki önemli ses olaylarından birisi de ET *-d-*, *-d* ünsüzlerinin durumuyla ilgilidir. Örneğin ET *-d-*, *-d*, Tü., Azerî, Trkm., Kzk., Kır., YUyg., Tat., Kum., Karç-Blkr., Gagauz, Nogay gibi Türk dillerinde *-y-*, *-y* olarak görülürken (ET *adək = ayak ~ ayağ ~ ayag*; ET *tođ- = doy- ~ toy-*; ET *adıg = ayı ~ ayıv, ayuv, ayū, eyik* vb.) Çuvaşçada *r* (ET *adək = ura*, ET *adıg = urı*), Yakutçada *t* (ET *adək = atağ*), Hakas, SUyg. ve bazı komşu lehçelerde *z* (*azağ*) olmuştur. ET *d* ünsüzü Tuvaca ve Halaççada düzenli olarak korunmuştur. Tuvaca: *kıdıg* ‘kıyı’, *ıdık* < *ıduk* ‘kutsal’, *çadag* < *yadag* ‘yaya’, *adıg* ‘ayı’; Hal. *hadək* ‘ayak’, *hadru* ‘ayrı’, *ked-* ‘giymek’.

Ayrıca sözcüğü *y-*’nin görünümü de önemlidir. Az., Özb., YUyg., Trkm. gibi kimi Türk dillerinde bu ses korunurken Kırgızcada düzenli olarak *c-* (*caş, caz-, cay* ‘yaz’, *carım, cel* ‘yel, rüzgar’, *cer*), Kazakçada yazı dilinde *j-*, diyalektlerde ve özellikle Çin egemenliği altındaki bölgelerde *c-* (*jasıl, je-, jür-* vb.), Hakasça’da (*çag* ‘yağ’, *çazag* ‘yaya’) ve Tuvacada *ç* (*ça* ‘yay’, *çajıt* ‘sır, giz’ < *yaşut* gizli, saklı’, *çarım* ‘yarım’), Tatarcada karışık olarak *c-* ~ *y-* (*ciñ* ‘yen, kol’, *cılı* ‘sıcak, ılık’, *cır* ‘şarkı, ır/yır’), Yakutçada *s-* (*sās* < *yaz* ‘bahar’, *samır, sir, sie-, suol, süreh, suoh.*, Çuvaşçada *ş-* (*şiltir* ‘yıldız’, *şimil* ‘hafif < *yünül, şimür* ‘yağmur’, *şinl* ‘yeni’) olur. Kimi küçük diyalektlerde *dz-*, vb. gibi sesler de görülür.

Kimi Türk dilinde ötümsüz ünsüzler iki ünlü arasında bazen ötümlüleşirlerken bunlar bizde olduğu gibi kalır: Tü. *ata*, Hak. *ada*; Tü. *dokuz*, Kzk. *togız*; Tü. *ekin*, Kzk., Kır. *egin*, çok heceli sözcüklerin sonundaki ünsüzler ise ayrı bir konudur.

2. Yapıbilgisi

Yapıbilgisine, yani çeşitli eklere gelince, bu konudaki farklılıklar esas olarak seslik farklılıklara dayanmakta. Bunların dışında baştan beri ayrı olan şekiller de söz konusu, özellikle zaman eklerinde. Örneğin şimdiki zaman eki Türkçede özellikle son iki yüzyılda *-yor* veya *-Iyor* şeklinde iken diğer Türk dillerinde tamamen farklı eklerdedir. Hemen yanıbaşımızda, lehçe olarak adlandıracağımız Azerîcede *-Ir* şeklindedir: *gelirem, görürem, deyir* vb. gibi.

Özellikle Çağataycanın devamı olan yazı dillerinde durum biraz daha farklı olup *-al-* ile dir: *men köremin, siz köresiz, sen köresin, ol köredi, biz köremiz* vb.

Yapım ekleri ise her dilin kendi seslik gelişimine göre çeşitli şekillere bürünmüştür. Örneğin Eski Türkçe döneminde dört şekli bulunan *-lık/-lik* ekinin sa-

dece Kazakçada önceki ünsüze ve ünlüye bağlı olarak 12 değişkeni vardır: *feodaldık*, *ultık* (= ulusluk), *sovyettik* vb. Kırgızca, Hakasça, Tuvaca, Yakutça vb. dil-lerde değişken sayısı daha da fazladır.

Çoğul eki *-lar/-ler* için de benzer şey söylenebilir. Kazakçada *-lar/-ler*; *-tar/-ter*, *-dar/-der* olurken (*baydar* ‘zenginler, baylar’, *jigitter* ‘yiğitler’, *kandar* ‘hanlar, ha-kanlar’, *joldar* ‘yollar’, *özender*, *janaktar*, *tilder* ‘diller’), Kırgızcada ise dudak uyumunun da devreye girmesiyle bu sayı iki katına çıkar: (*-lar/-ler*, *-lor/-lör*, *-tar/-ter*, *-tor/-tör*, *-dar/-der*, *-dor/-dör*)

Yakutçada bu sayı daha da fazladır: *börölör* < *börüler*, *oronnor* ‘yataklar’ < *orun-lar*, *ohohtor* ‘sobalar, ocaklar’ örneklerinde olduğu gibi.

Çuvaşçada ise bugünkü Türk dil ve lehçelerinde bulunmayan başka bir ek görülür, *-sem* ve değişkenleri: *sımah-sem* ‘sözcükler’, *tinış-sen* ‘denizler’, *şinsene* ‘erkekler, insanlar’; aynı eki bugünkü Çuvaşçanın akrabası olan Volga Bulgar-casında *-semne* olarak buluruz: *ulamāsemne* ‘din bilgileri, ulemalar’, *mescidsemne* ‘mescidler’.

Önemli bir fark da kimi dilbilgisi kitaplarında *masdar* (infinitiv) diye adlandırılan ve eylemi gösteren eklerde görülen farklılıklardır. Örneğin Kazakçada bu ek eski bir *-g* ekinden gelen *-v* ileidir: *aytuv* ‘söylemek’, *bildirüv* ‘bildirmek’, *pisirüv* ‘pişirmek’ gibi.

Kırgızcada ise bu *-ıg* grubu *ū* veya *ũ* olmuştur: *körũ* (< *körü-g* ‘görmek’), *çaşō* (< *yaşa-g* ‘yaşamak’), *iştō* (< *işle-g* ‘işlemek, çalışmak’)

Trkm. Türkçedeki gibi *-mak/-mek*, Özb. *-māk*

Tuvaca *-ar/-er*: *tıvar* < *tap-ar* ‘bulmak’, *çıdar* < *yat-ar* ‘yatmak’, *çonar* < *yon-ar* ‘yontmak’, *doñar* < *doñ-ar* ‘donmak’, *kelir* < *kel-ir* ‘gelmek’ gibi.

Değinilmesi gereken önemli bir özellik de koşaçlardır. Türkçede çoğunlukla *dur-* eyleminden gelişen *-Dir* (*-durl-dir*, *-durl-dür*, *-tır/-tir*, *-tur/-tür*) kullanılırken diğer dil ve lehçeler bu konuda biraz daha çeşitlilik gösterirler ve bugünkü Türkçede *dur-*, *yat-*, *otur-* ve *yürü-* olarak söylediğimiz eylemleri kendi ses özelliklerine göre kul-lanırlar. Örneğin Kır., Kzk. (*tur-*, *cat-/jat-*, *otur-*, *cür-/jür-*) vb.

Hemen tüm Türk dil ve lehçelerinde, Çuvaşçadan Yakutçaya, ortak zaman ekleri-nin başında kesin geçmiş zaman eki yani *-dı/-di* ve rivayet kipi *-muş/-miş* bulunur:

Çuv. *-tıl/-tĩ*, *-çıl/-çĩ*: *şıratıım*, *şıratıın*, *şıratçĩ* (yazdım, yazdı, yazdı) vb.

Yakutça: *-tı/-ti-* *-tu/-tü*, *-ta/-te*, *-dı/-di*, *-du/-dü*, vb.: *olordum* ‘oturdum’, *kellim*

'geldim', *ahāta* 'yedi (= aşadı)', *siete* 'yedi', *totto* 'doydu', *sūnnum* 'yundum, yıkandım'; **-mı/-miş**: *tüspüt hār* 'düşmüş kar', *toñmut küöl* 'donmuş göl'

Kısaca ad ve eylem çekim eklerinden de bir-iki örnek vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz. Hemen hemen Türk dillerinin tümünde ad çekimi aynıdır, en azından köken itibarıyla aynı ek veya sözcüklerledir. 1. , 2. kişinin tekil ve çoğul çekimleri yine ilgili kişi adlarının eklenmiş şekillerinden başka bir şey değildir:

1. kişi: Az. *-am/-em* Kzk. *-pln/-mIn*, Kır. *-mI/Un*, Tat. *-mIn*, Özb. *-men*, Trkm. *-dlrIn*, Uyg. *-men*: *Kazakpın, Kırgızın, Türkmendirin*

2. kişi: Az. *-san/-sen*, Kzk. *-sIn/-sIn*, Kır. *-sI/Uñ*, Tat. *-sIn*, Özb. *-sen*, Trkm. *-(dlr)siñ*, Uyg. *-sen*: *Kazaksıñ, Kırgızsiñ, Türkmendirsıñ⁶*

İyelik, durum ve eylem çekim ekleri için de aynı şeyler söylenebilir: Örnek dil olarak Yakutçayı ele alacak olursak, 1. i.e. *-m* (*töbö*m), 2.i.e. *-ñ* (*töböñ*), 3.i.e. *-al-* *e, o, -tal/-te, tol/-tö*: *töbö-tö tepesi*, *uol-a oğlu*, *et-e eti*, Durum ekleri: Dat. *-kal/-ke, -kol/-kö, -gal/-ge, -gol/-gö, -hal/-he, -hol/-hö*: *tta-ga, börö-gö, uol-ga, küöl-ge, muos-ka, ataḥ-ḥa*, Akk. *-ni/-ni, -i/-i*.

Eylem çekimi (Yak.), *-bUn*: *ahī-bın* 'yiyorum', *sībin* 'yiyorum', *istim* 'içtim', *bullum* 'buldum', *sūnnum* '=yundum, yıkandım', vb.; Kzk. *kelip-pin, -siñ, -ti, -piz, -siñder, -ti; kelgen-mIn, -sIn, -blz, -sInder*.

Kzk.: *İyelik-m, -ñ, -(s)I*; **Gen.** *-dI/tInIn*, Ak. *-nI, -dI, -tI*; **Dat.** *-gal/-ge, -ka, -ke; -da/-de, -tal/-te*; **Abl.** *-DAn*

Bu benzerlikler dışında bugünkü Türkçede olmayan, ancak Eski Türkçede varlığı bilinen kimi ekler de çeşitli Türk dil ve diyalektlerinde görülür. Örneğin sayı adlarında topluluk bildiren *-(A)gU* hemen çoğu Türk dilinde bugün yaşamaktadır: Kir. *ekö, üçö*, Kzk. *ekev, üşev, törtev*, Tat. *ikev* (< *ikegü, üçegü* vb.), Özb. *üçelesi, üçele* vb.

Türkçe ile diğer Türk dil ve lehçelerinin karşılaştırılmasında yukardaki sesler (a, e, b vb.) için söylenenler sadece bir-iki kısa başlıktan ibarettir. Elbette bunların dışında daha söz etmediğimiz çeşitli özellikler vardır. Bunların tümü ancak karşılaştırmalı bir dilbilgisinde ele alınabilecek türdendir.

⁶ Krş. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991, çekim ekleri konusunda kitabın sonuna bakılabilir.

3. Söz Varlığı ve Anlambilimi

Türk dil ve lehçeleri arasındaki yakınlıkların veya uzaklıkların başında söz varlığındaki benzerlikler veya farklılıklar geliyor. Türk dillerinin sınıflanmasında eski coğrafi yöntemin yerine seslik ölçülerin kullanılması gerekirken, söz varlığı konusunda coğrafi öge ön plana çıkıyor. Bu konuda belirleyici öge bağlı olunan kültür çevresidir (din, politik yönetim şekli ve komşu halklar gibi). Sözvarlığındaki farklılıklar daha Kaşgarlı dönemine dayanır: “**ündür-**: *teñri ot ündürdi*, ... Uyğurca, bunu Oğuzlar bilmez.”⁷ ... “**et-**: Oğuzca. Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman *ايتي etti* sözünü kullanırlar, öbür Türkler *قلدى kıldı* derler.”⁸ Sibiryâ'nın kuzey ve güneyindeki Türk dillerini örnek olarak ele almak gerekirse, bu çevrede hemen hemen Arapça, Farsça sözcük veya İslamîliğe ait terim -Ar. *mal*, *ʿaraki*, Far. *pūlād* > Yak. *bolot* ‘kılıç’ gibi bir iki örnek dışında- bulunmaz. Tersine Şamanlığa, Budizme ve Rus işgaliyle birlikte Hristiyanlığa ait batı kökenli sözcükler daha çoktur.

Bu dillerde Moğolcadan alınma sözcükler de önemli bir yer tutar. Daha kuzeyde, Yakutçada ayrıca Tunguzcadan da hayli sözcük alınmıştır.

Güney Sibiryâ dilleri ile Kuzey Sibiryâ dili olan Yakutça arasında yer alan Tuvacadan bu konuda örnekler verebiliriz:

ET'den gelen kimi terimler, *başkı*, *nom* ‘kitap’. Bol sayıda Moğolca sözcük: *azıra* < *asra* ‘beslemek’, *biji* < Mo. *biçi* < ET *biti* ‘yazmak’, *makta* ‘övmek’, *mergen* ‘iyi, güzel’, *neme* ‘eklemek’, *töle* ‘ödemek’, *bora* ‘boz’, *möge* ‘güçlü’, *bödene* ‘karga’ vb.

Türk dil ve lehçelerinde çeşitli ses farklılıklarıyla orıak sözcüklerden sadece birkaçı:

Tuvacadan örnekler: *bu* ~ *bo*, *bızā* ‘buzağı’, *duruya* ‘turna’, *dür* ‘dürmek, katlamak’, *kımçı* ‘kamçı’, *oyna*-, *ören* ‘öğrenmek’, *sös* ‘söz’, *uzun*

Yak.: *safı* ‘yaya’, *ahı* ‘acı’, *ütüö* ‘iyi’, *afır* ‘aygır’, *ilı* ‘el’

Rusça üzerinden de bu dillere çok sayıda batı kökenli sözcük girmiştir:

zavod ‘fabrika’, *jurnal* ‘dergi’, *minister*, *monarhiya*, *oblas* ‘bölge’, *partiya*, *plan*, *rayon* ‘bölge’, *revolutsiya*, *teatr*, *tehnik* vb..

Farklı sözcükler veya farklı anlamlara sahip olanlar içinse yine Tuvacadan aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

⁷ *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, 225.

⁸ *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, 171.

Kimi sayı sözcükleri farklıdır: *dörten* '40', *bejen* 'elli', *aldan* 'altmış' gibi.

Çoğu sözcük ET'deki anlamlarını korur: *kök* 'mavi', *ordu* 'saray', *orun* 'yer', *ökpe* 'ciğer', *ört* 'ateş', *torgu* 'ipek', *törü-* 'doğmak türemek'.

Kimi farklı birleşiklerle, eklerle yeni sözcükler yaratılır: *nom ündürer çer* 'yayınevi (= kitap çıkartan yer)', ya da bizdeki 'çağlayan; şalele' yerine Türkçe bir sözcük: *ujar* < *uç-ar*.

Bizde bulunmayan veya farklı kullanıma sahip olanlar: *ayıt-*, *oñ*, *soguş-* 'savaşmak', *tart-* 'içmek', *at-* 'ateş etmek'.⁹

Hemen yanibaşımızdaki Azerice ve Türkçenin sözvarlığındaki farklılardan, benzerliklerden bir kaç örnek:

Tü. işçi: Az. *fehle* (Kzk. *jumışsı*, Kır. *cumuşçu*, Özb. *hadim*, Tuv. işçi)

para: Az. *pul* (Tuv. *akşa*, Kzk. *akşa*, Kır. *akça*)

savaş: Az. *herb*

başka: Az. *özge*, (*başka* Özb., Uyg., Tat., dial, Tuv.)

kendi: *öz-i* (Tuv. *bot*, Hak. *pos*)

güzel: Az. vd. *yahşı*

geç-, geçir- : *öt-*, *ötürmek*

sokak/cadde: *hıyaban*, *maşın yolu* (Tebriz), *küçe*, *prospekt*

Kimi sözcükler de tanınmayacak derecede farklılaşırlar: Tü. *yaya* = ET *yadag* = Kır. *cō* gibi.

Türk dillerinin sözvarlığındaki ortak yabancı sözcüklerin hem ses hem anlamca değişik kullanımları görülüyor: (Ar. >) Tü. *fatiha*, Kır. *bata*, Kzk. *patiyha*; *cevap*, Kzk. *javap* (*kayıt-*), Kır. *cōp*; *günah*, Kzk. *küne*, Kır. *künö*; *hüküm*, Kzk. *ükim*, Kır. *öküm*; *kafir*, Kır. *kapır* 'islam dininden başka dindeki adam' (*Kırgız diliniñ tüşündürmө sözdügi*, Frunze 1984); *fikir*, Trkm. *pikir*. Bizdeki *dolandırmak* eylemi ile Azerî *dolandırmak*'ı karşılaştırır isek, bu eylem Azerîde 'çıkartmak, hazırlamak' anlamıyla geçer. Örneğin Almanyada yayınlanan "Baykuş" adlı Azerîce derginin içinde şu söz yer almaktadır: "Bayguş dergisini dolandıranlar ...", oysa bu eylem bizde çok daha farklı bir anlama sahiptir, özellikle mecaz anlamı olumsuz bir içerik taşımaktadır.

Deyimleri, atasözlerini karşılaştırır isek, benzerlikler, özellikle İslam kültür çevresinde daha da artabilir. Yeni Uygurcadan bir-iki örnekle yetinelim:

⁹ Tuvaca örnekler şu an yayına hazırlamakta olduğumuz "Tuvaca-Eski Türkçe Karşılaştırmalı Ses-bilgisi" ve *Tuvaca Türkçe Sözlük*'ten alınmıştır.

men müşükümni buyurdum, müşüküm kuyruknu “it ite, it de kuyruğuna buyurur”
mollanıñ kılğanını kılma degenini kıl “hocanın dediğini yap, yaptığını yapma”
sunı körmey iştan salma “suyu/dereyi görmeden paçayı sıvama”
*taş tüşken yeride eziz*¹⁰ “taş yerinde ağırdır”
kādır kişi koy öldürür, ācız kişi çüce ħorāz “zengin koyun, fakir ise ancak piliç ke-
sebilir”

5. Tarih, Coğrafya ve Alfabe

Kısaca Türk dilleri için kullanılan alfabelerden ve özelliklerden söz etmek gerekirse, esas olarak günümüzde Türk halkları ağırlıklı olarak üç tür alfabe ile yazmaktadırlar: 1. Latin, 2. Kiril, 3. Arap kökenli alfabeler. Alfabe sorunu oldukça karışık bir görünüm sunmaktadır. Her ne kadar yabancı kökenli sözcüklerden kaynaklanan bir-iki küçük yazım sorunu varsa da (kâr ‘kazanç, katip/kâtip, mana/mânâ vb. gibi), en uzun süreli kullanıma sahip olanı ve Türk dilleri için en uygun, en kolay olanı Latin kökenli bizim alfabemizdir. Kiril alfabelerinden ise yine en tutarlı olanı Azerbaycan alfabesidir. Bu alfabede her Azerî sözü kendi alfabesiyle yazılır ve Rus alfabesine ait harfler kullanılmaz. Örneğin Rus alfabesinde y (й) ünsüzünün yanısıra, yine y ile başlayan tek harften oluşan ikiz sesler vardır, *ya* (я), *ye* (е), *yo* (ё), *yu* (ю) gibi, çoğu Türk dilinde gereksinim duyulduğunda bu harfler *ya*, *ye*, *yo*, *yö*, *yu* ses öbeklerini göstermek için kullanılmaktadır: Türkmençe: *ер* /yer/, *яша-* /yaşa-/ , *юрт* /yurt/, *өй* /öy/ ‘ev’, (ancak datif eki ile yazım tamamen değişir) *өе* /öye/ ‘eve’; Özb.: *ёк* /yâk/, *ютмоқ* /yutmâk/, *етти* /yetti/ ‘yedi (7)’, *тайёрламоқ* /tay-yârlamâk/ ‘hazırlamak’, Tat.: *аяк* /ayak/, *оят* /oyat/ ‘ut, ar, haya’, *куян* /kuyan/ ‘tavşan’, *сыер* /sıyır/ ‘sığır’, *ел* /yıl/ ‘yıl’ (ойат; сыйыр; куйан olabilir) vb. Oysa Azeriler bu ses öbeklerini y için kullandıkları *j* harfini ilgili ünlülerle bir araya getirerek kullanmaktadırlar: *яраг* /yarpag/ ‘yaprak’, *јол* /yol/, *једди* /yeddi/ ‘yedi (7)’ gibi.

Kazakça ise oldukça farklı bir geleneğe sahiptir, özellikle -v ve -uv, -üv (y ile), -ıy, -іу (и) ses öbeklerinde: *алу* /aluv/ ‘almak, alma’, *издеу* /izdev/ ‘= izlemek’, *сыыру* /sıyıruv/ ‘= sıyırmak’, *киім* /kiyim/ ‘giyim’.

Bunların dışında ñ, q (қ), g harflerinin yazımında da birlik görülmez, ñ için н, нг; g/g için г, ғ; q (қ) için къ, қ harfleri kullanılır.

Hemen şunu da belirtelim, kimi diller bugün birden fazla alfabeyle yazılmaktadır: Azerî bugün hem Kiril hem de latin harflidir. Kuzeyde Kiril alfabesi kullanılırken

¹⁰ Gunnar Jarring, *The Moen Collection of Eastern Turki (New Uighur) Proverbs and Popular Sayings*. Lund 1985.

(Güney) Azerbaycanda Arap asıllı bir alfabe kullanılmaktadır. Uygurca, Kazakistan-da yaşayan Uygurlarca Kiril harfleriyle, Uygur ülkesinde ise Arap harfleriyle yazılmaktadır. Benzer şekilde Kazakça da her iki alfabe ile yazılmaktadır.

Toparlayacak olursak, Türk dil ve lehçeleri coğrafyadan tarihe, politik yapıdan bağlı olunan dine göre kimi durumda çeşitli benzerlikler, kimi durumda da farklılıklar göstermektedir. Bizim için anlaşılması güç olan bir başka dilin konuşurunca kolay (Başkurtça → Tatarca), bizim için anlaşılması güç olmayan (Azerî) bir başka dilin konuşurunca anlaşılması güç (örneğin bir Kırgız için Azerînin durumu) olmaktadır. Alfabelerin farklı oluşu da elbette karşılıklı anlaşmakta bazı sorunlar yaratmaktadır. Ancak bu ikincil bir sorundur. Son olarak da bir fikir vermesi açısından çeşitli Türk dil ve lehçelerine ait kısa bir metne yer veriyoruz:

Azerî:

Uzag Şimal h alglarının heyatı n ce deyişildi
Vetenimiz ucsuz-bucagsızdır. Onun cenubunda havalar isti k   ir, g n    parlayır, şimalında ise şahta olur ve soyug k  lekler esir.

T rkmence:

 etki demirgazıgı  h alglarını  durmuşu n hili   gerdi
Bizni  vatanımız  ren uludur. G nortasında ıssı boly r g n yagtı ş hle saly r, demirgazıgında bol-sa ayaz boly r, sovuk yell r  v sy r.

Tatarca:

Yarak t nyak h alıklarının tormanışı ni ek   gerde
Bezne  Vatan bik zur. K nyakta  sse, koyaş nurları balkıy,   t nyakta salkınlık h kem s r , a ı cill r is .

Hakas a:

İra hlı Severdegi  onnamı ı  urtazı haydi alıs pargan
Pisti  rodina ilbek.  st nsarı  izig, k n  arı   arı ta,  e altınzarı  s  tar tur a, s    iller pol a.

Tuvaca:

Kıdıkı So gu   kt  n ulustarını  amıdıralı kan  r   skerilgenil
Bisti  t r n  urtuvus magadan ıg ulug. Murn    g nde izig, h n  ıl ırıktaledir  ırıp turar, a so gu   g nde s k bolup,  ıvarlıg h ttar h dıp turar.

 uvař a:

İnetri şurş rti h l  hsen purnış  m nle ulş nn 
Piteh te pıř k pir n  van ř ř v. K nt rta ř r  , h vel ř ti kuřa y m  htarat, řurř rte vara řartlama s v sem t rař ř  s v  ř lsem v reř ř .

T rk e:

Uzak Kuzey halklarının yaşamı nasıl de işti
Yurdumuz u suz bucaksız (derecede b y k)dir. G neyinde havalar sıcak ge er, g n    parlar, kuzeyinde ise kuru ve so uk r zgarlar eser.

SEÇME KAYNAKÇA

- Baskakov, N.A., *The Turkic Languages of Central Asia: Problems of Planned Culture Contact*. (Voprosi Yazıkoznaniya, Haziran 1952'den çeviri). Oxford, 1960
- Deny, J., K. Grønbech, H. Scheel, Z.V. Togan, (yayımlayanlar) *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden 1959.
- Dilâçar, A., *Türk Diline Genel bir Bakış*. TDK, Ankara 1964.
- Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Turcologica, Band 9. Wiesbaden 1992.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Türk Dili*.
- Menges, Karl H., *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden 1968.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki 1949.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki 1957.
- Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki 1969; *II Wortregister* 1971 (I. Kecskemeti).
- Şçerbak, A.M., *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*. Leningrad 1970.
- Tekin, Talat, "A New Classification of the Turkic Languages", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, Ankara 1991: 5-18.
- Tyurkskiye yazıki*. Yazıki narodov SSSR. II. Moskva 1966.